

Блинова, О. Є. Соціально-психологічні чинники подолання кризи ідентичності вимушених мігрантів [Текст] / О. Є. Блинова // Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : Монографія / За ред. С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова. – Книга 2. – Суми : Вид-во СумДРУ ім. А.С.Макаренка. 2017. – С.162-180.

Блинова О. Є.

д. психол. н., професор,

Херсонський державний університет

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

В останні роки для України особливо гостро постають питання, що пов'язані зі зростаючою кількістю внутрішньо переміщених осіб. Тому актуальним завданням для держави постає пошук та вибір в усіх сферах конструктивних форм відносин з вимушеними мігрантами, які переїжджають із частин Луганської та Донецької областей, що тимчасово не контролюються українською владою, пошук домінуючої стратегії взаємодії з ними, що дозволяє зберегти баланс системи суспільства. Гострота економічних, соціальних та правових проблем, що супроводжують внутрішню вимушену міграцію, вимагає концентрації уваги і на психологічних проблемах цієї групи населення. На наш погляд, саме на основі психологічного підходу можливо розкриття глибинного стану проблеми та розробка адекватних методів психологічної допомоги, які дозволяють людині успішно адаптуватися до нового для неї соціокультурного середовища.

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» вказано, що «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства,

порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [10].

Проблема внутрішньої вимушеної міграції є порівняно новою для сучасного українського суспільства, але, внаслідок її складності, вона є справжнім викликом як для науковців, так і для представників влади та місцевих громад, які мають сформувати чіткий механізм включення мігрантів до системи соціальних зв'язків та відносин. Ця проблема адаптації внутрішньо переміщених осіб та, відповідно, коадаптації місцевих громад, які мають приймати переселенців, ще не ставала предметом системного соціально-психологічного дослідження. На наш погляд, треба звернутися до напрацювань вітчизняних та зарубіжних науковців і практиків з цього питання з метою вироблення цілісного погляду на специфіку та унікальність сучасної соціально-економічної ситуації українського суспільства.

Внутрішньо переміщені особи часто демонструють неготовність адекватно вирішувати проблеми свого облаштування на новому місці, в нових умовах життя. Необхідність створення такого механізму у вигляді ефективної системи подальшої адаптації людей, що є вимушеними переселенцями, відмічається у працях різних авторів.

Відповідно до результатів соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, 81% респондентів вважають, що переселенці повинні повернутися до місць постійного проживання, щойно це стане можливим; 57,1% респондентів вважають, що переселенці перебувають у несприятливому становищі через свій статус. Якщо відштовхуватися від такої логіки, то мінімізація негативних наслідків у цій конкретній ситуації можлива лише за умов безпечного повернення і додаткових заходів з інтеграції мігрантів у приймаючому середовищі [25]

Оскільки, виходячи з наявної соціально-політичної ситуації в Україні, остаточне повернення переселенців до своїх домівок поки відкладається на невизначений термін, треба сконцентрувати увагу фахівців та громадськості

саме на успішній інтеграції мігрантів у приймаючій спільноті. Тобто серед всіх можливих стратегій адаптації людини до нових для неї соціокультурних умов треба підкреслити особливе значення саме інтеграції, оскільки всі інші стратегії виявляються неефективними.

Інтеграція розглядається Дж. Беррі як одна із чотирьох акультураційних (або адаптаційних) стратегій, які виділено в залежності від двох критеріїв: якою мірою зберігається власна ідентичність особистості та міра залученості людини до іншого соціокультурного середовища. Отже, ми маємо 4 варіанти потенційно можливих сполучень, кожний з яких відповідає певному типу акультураційної стратегії – асиміляція, сепаратизм (ізоляція), маргіналізація, інтеграція [28]. Н. М. Лебедева підкреслює, що тільки інтеграція може обиратися добровільно і є найбільш успішною стратегією соціокультурної та психологічної адаптації, оскільки для її досягнення вимагається взаємне пристосування особистості та соціального середовища; автор зауважує, для вимушених переселенців успішна адаптація – «це адаптація по типу інтеграції», а неуспішна – «адаптація по типу психологічного захисту або ізоляції» [15]. Цю ж думку підтримують відомий російський дослідник міграційних процесів В. В. Константинов та його колеги [11; 17].

Вважаємо за потрібне розглянути феномен соціально-психологічної адаптації та концепції, які важливими для розуміння соціально-психологічної адаптації мігрантів взагалі та внутрішніх вимушених мігрантів зокрема.

Серед основних наукових підходів слід відзначити теоретичні та експериментальні дослідження психічної, психологічної та соціально-психологічної адаптації Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, М. С. Корольчука, О. Г. Маклакова, А. А. Налчаджяна; праці з вивчення адаптації в умовах суспільних трансформацій К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової, А. В. Брушлінського, Є. П. Головахи, О. А. Донченко, О. М. Лактіонова, В. Ф. Моргуна, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. В. Паніної, Т. М. Титаренко та ін.

Соціальна адаптація розглядається в єдності двох протилежних явищ (людина та середовище), які забезпечують активне функціонування особистості в оточуючому світі. Якщо в процесі взаємодії з оточуючим світом людина зіштовхується з інформацією, яка суперечить наявним в неї установкам, то виникає стан дискомфорту (когнітивного дисонансу), який, в свою чергу, мобілізує особистість до пошуку пристосувальних реакцій. Вони можуть бути такими: знаходження особистістю пояснень, які виправдовують наявне протиріччя; свідомо фільтрація інформації; самозміна особистістю власних установок.

Л. В. Міллер, вивчаючи особливості пристосування мігрантів до нових етнокультурних та соціально-економічних умов, під соціально-психологічною адаптацією розуміє «процес включення особистості до взаємодії із соціальним середовищем, що передбачає орієнтування у ньому, усвідомлення проблем, що виникають у процесі цієї взаємодії, знаходження шляхів їх розв'язання, вибір найбільш адекватної для неї діяльності у даних умовах з метою досягнення відповідності між своїми інтересами, потребами, можливостями та соціальним середовищем» [18, с.159].

В літературі існують різні підходи до виокремлення рівнів та видів соціально-психологічної адаптації. А. А. Налчаджян пропонує визначати наступні види соціально-психологічної адаптації:

– нормальна адаптація – процес, який призводить до стійкої адаптованості особистості у типових проблемних ситуаціях без патологічних змін як в структурі особистості, так і в тій соціальній групі, де відбувається її активність;

– девіантна адаптація – це ті процеси соціальної адаптації особистості, які забезпечують задоволення її потреб в даній групі або соціальному середовищі, водночас очікування інших учасників соціального процесу такою поведінкою не виправдовуються;

– патологічна адаптація припускає активність особистості в різних соціальних ситуаціях, яка повністю або частково здійснюється за допомогою

або за рахунок патологічних механізмів та форм поведінки, що призводить до утворення патологічних комплексів характеру [19].

В якості критеріїв адаптованості мігрантів можуть виступати різноманітні показники адаптації, які більшістю дослідників поєднуються у дві групи: об'єктивні та суб'єктивні (зовнішні та внутрішні, соціокультурні та психологічні) (В. В. Гриценко, В. В. Константинов, Т. Г. Стефаненко, Г. У. Солдатова та ін.) [7; 11; 17; 21; 27; 28]. До суб'єктивних ознак соціокультурної адаптованості належать задоволеність адаптантом своїм положенням у соціокультурному середовищі; свідоме підтримання норм та традицій даного соціокультурного середовища; прагнення та готовність збагатити зміст, форми і способи соціокультурної взаємодії з даним середовищем. Відмічається, що суб'єктивні критерії адаптованості особистості відображають зміни на всіх рівнях особистісної сфери – когнітивному (поінформованість про нове середовище), емоційному (задоволеність різними сторонами життя), ціннісному (зміни у системі відносин) та поведінковому (досягнення у галузі діяльності та спілкування, соціальної активності і т.ін.).

До основних об'єктивних ознак адаптованості можна віднести зростання творчої активності у соціокультурних процесах даного середовища та всього суспільства; збагачення змісту та характеру культурної діяльності в умовах даного соціокультурного середовища, динамічне засвоєння досягнень культурного прогресу; стабільність суб'єкта адаптації в даному соціокультурному середовищі. Зв'язок об'єктивних і суб'єктивних критеріїв адаптованості є очевидним – якщо людина перебуває в складному психологічному стані, відчуває депресію, безпорадність, то пошук роботи та взагалі успішність влаштування на новому місці ускладнюються. Тому зазначимо, що особливої уваги потребує відновлення внутрішніх ресурсів людини та її можливості спиратися на соціальну підтримку (інформаційну, емоційну, соціальну, інструментальну) оточуючих людей [7].

До чинників адаптації з погляду Н. С. Хрустальнової також належать суб'єктивні та об'єктивні чинники. До суб'єктивних чинників науковець відносить нейродинамічні характеристики людини, когнітивну організацію людини, що визначає способи сприйняття, мислення, запам'ятовування, переживання, мотиваційно-потребову сферу людини; особистісні якості (комунікативний потенціал, особливості інтелектуально-вольового комплексу, критичність мислення, готовність до зміни ходу індивідуального розвитку, стійкість до нервово-психічних перевантажень, саморегуляція станів, високий рівень працездатності та життєздатності, креативність особистості), а також цілу низку біографічних даних: стать, вік, освіта, сімейне положення, коло інтересів, особисті навички, коло друзів та знайомих і т.ін. До об'єктивних чинників належать характеристики місця проживання та місця переселення [29].

Результатом процесу соціально-психологічної адаптації особистості є рівень її адаптованості. Л. Г. Дика припускає, що людину, яка добре адаптована, відрізняє, перш за все, висока продуктивність її діяльності, загальна задоволеність, здатність насолоджуватися життям та психічна рівновага [8].

А. А. Налчаджян, розглядаючи адаптованість особистості, робить акцент на взаємовідносинах особистості та групи, коли особистість без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціальні потреби і повною мірою відповідає рольовим очікуванням, котрі висуває до неї референтна група [19].

Є. В. Руденський виділяє такі ознаки особистості, яка адаптується: прагнення до самоактуалізації, інтеграції та неперервної соціальної освіти та особистісного зростання, соціальну компетентність, соціальну пластичність, диспозиційну визначеність, адекватну Я-концепцію та суб'єктність [23].

А. О. Реан пропонує інтегративну модель критеріїв соціальної адаптації, в основі якої лежить відхід від простої дихотомії адаптація /

дезадаптація та створення більш диференційованої типології. Автор виділяє 2 типи адаптації:

– «удавана адаптація (im-imaginary)» – це неповна, однобічна, «не справжня», але можлива форма адаптації, що має внутрішній та зовнішній критерій;

– дійсна, справжня (re-real)» – системна соціальна адаптація, повна істинна адаптація. За внутрішнім критерієм цей тип адаптації буде характеризуватись психоемоційною стабільністю, особистісною комфортністю, станом задоволеності, відсутністю відчуття загрози, а за зовнішнім критерієм – відповідністю реальної поведінки установкам суспільства, вимогам середовища, прийнятим у соціумі правилам та критеріям нормативної поведінки.

В цю модель введено і дезадаптацію, яка може бути і внутрішньою, і зовнішньою. При внутрішньої адаптованості може бути дезадаптація за зовнішнім критерієм – конфліктна, асоціальна, контрнормативна поведінка. Адаптована особистість за А. О. Реаном, – це особистість, яка перебуває переважно в адаптованому стані та має високорозвинуті здібності та вміння долати свій дезадаптований стан [22].

Однією із ознак соціально-психологічної дезадаптованості особистості є переживання нею тривалих внутрішніх та зовнішніх конфліктів без знаходження психічних механізмів та форм поведінки, що потрібні для їх розв'язання [19]. Дезадаптованість може виявлятися у характері соціальних зв'язків особистості, у зниженні контролю своїх вчинків та прогнозуванні результатів своїх дій, у посиленні егоцентричних прагнень, в агресивній поведінці. Таким чином, дезадаптація виражається у загальному зниженні рівня нормального функціонування особистості, яке охоплює всі сфери життєдіяльності [26].

На досягнення оптимального рівня адаптованості впливає значна кількість чинників: функціональний стан організму, потребова-мотиваційна структура, ціннісна ієрархія особистості, волева регуляція, захисні

механізми та копінг-стратегії, рівень освіти та інформаційної компетентності, характеристики соціальних груп і т.ін., які вивчались багатьма авторами [14; 16; 19; 23; 31].

Отже, успішність соціально-психологічної адаптації забезпечують два великих, інтегративних конструкта – людина та середовище, а також їх взаємодія, що доводить складність та неоднозначність визначення її чинників. Всі ці загальні закономірності ефективності адаптованості / дезадаптованості цілком можливо застосувати при дослідженні рівня та якості адаптації внутрішньо переміщених осіб у місці їх переселення.

Г. У. Солдатова та Л. А. Шайгерова проводили дослідження, що присвячені соціально-психологічній адаптації вимушених мігрантів в Росії. Методологічним підґрунтям є соціокультурний підхід, в основі якого лежать такі концепції: теорії акультурації, концепція соціальної ідентичності; концепція міжетнічної напруженості та конфліктів; етнопсихологічні дослідження; положення західної крос-культурної психології та ін. В їх роботах докладно представлено соціально-психологічні особливості вимушених мігрантів, травми, які вони переживають, особливості подолання стресу, характер взаємовідносин із приймаючою спільнотою тощо [27; 28; 30].

Широко розглядаються в літературі питання надання психологічної допомоги мігрантам, автори звертаються до технологій розробки спеціальних тренінгів (етнокультурної компетентності, толерантності і т.ін. [2; 21; 32]. Т. Г. Стефаненко описує моделі культурних асиміляторів (техніки підвищення міжкультурної сенситивності), які є ефективним способом оптимізації міжкультурної взаємодії. Г. У. Солдатова та Л. А. Шайгерова пропонують розроблені ними програми надання психологічної допомоги вимушеним мігрантам (індивідуальне та сімейне консультування, групові тренінги для дітей та дорослих) [27; 28], оскільки ця група особливо потребує допомоги.

Г. У. Солдатова та Л. А. Шайгерова відмічають, що адаптація мігрантів залежить, у тому числі, від соціального положення, яке вони займали у місці свого постійного проживання. Саме розрив між соціальним статусом, матеріальним та професійним положенням у минулому та теперішньому може змінювати самоствавлення та самооцінку, негативно впливати на процес адаптації та призводити до кризи ідентичності [28].

Криза ідентичності – це неминучий етап у процесі адаптації мігрантів до нових умов життя, успішне подолання якого призводить особистість до набуття нової, більш зрілої ідентичності. У нашому дослідженні трудової міграції населення України [4; 5] було представлено соціально-психологічну концепцію трудової міграції населення України, що ґрунтується на визначенні трудової міграції як соціально-психологічного явища, яке детермінується кризою ідентичності людини в основних сферах її самоздійснення – особистісній, професійній, сімейній, етнокультурній. Встановлено, що головним соціально-психологічним механізмом трудової міграції є трансформація системи особистісної та соціальної ідентичності мігранта під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що викликається прагненням до самореалізації та депривацією цієї потреби у регіоні проживання. Треба з'ясувати на рівні теоретичного аналізу та емпіричного дослідження, якою мірою можливо застосувати основні положення концепції до пояснення соціально-психологічної сутності внутрішньої вимушеної міграції в умовах сучасної України.

Соціальна ситуація вимушеної міграції на відміну від добровільної, коли суб'єкт усвідомлено приймає рішення про зміну місця свого проживання та прикладання праці, може бути охарактеризованою як кризова (навіть, екстремальна), оскільки створює загрозу здоров'ю та життю. Під кризовою в соціальній психології, на думку Ф. Ю. Василюка, розуміється така життєва подія, яка «створює потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб ... і при цьому ставить перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити за

короткий термін та звичним чином» [6]. Г. У. Солдатова відмічає, що «травматичний досвід та життєві труднощі вимушених мігрантів визначають порушення в них цілісності та інтегрованості особистості. Комплекс проблем, що відображають особистісні трансформації, можна позначити як кризу ідентичності» [21, с. 259].

Криза ідентичності є дуже важливою для розуміння психічного стану вимушених мігрантів – різкі трансформації уявлення особистості про себе та своє місце в системі життєвих відносин. У певних категорій вимушених мігрантів ідентичність трансформується настільки сильно, що припиняє виконувати свої функції: інтегруючу – на рівні групи та адаптивну – на рівні особистості. Втрачають свою значущість головні категорії (соціальний статус, професійна належність, сімейні ролі, статеві, вікова належність).

Виходячи з цього, вважаємо за потрібне розглянути основні моменти, які пов'язані з поняттям ідентичності та її кризи. Науковим підходом до розгляду ідентичності та її можливої трансформації в ситуації вимушеної міграції є системний підхід, що дозволяє найбільш складні соціальні явища представляти як цілісне, інтегративне, системне утворення, що має складну внутрішню будову та взаємозв'язки між всіма компонентами.

Нас особливо цікавить динамічний аспект ідентичності вимушеного мігранта – що відбувається із почуттям суб'єктивної цілісності, самототожності, інтегративності, коли людина опиняється у складних життєвих умовах, які можна охарактеризувати як кризові, оскільки зміни стосуються всіх основних сфер самореалізації людини.

Ідентичність аналізується як складний інтегративний феномен на трьох рівнях існування та наукового описання людини: 1) індивідному – людина як деяка відносна незмінність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, якій властиве певне минуле і спрямованість у майбутнє; 2) особистісному (персональному) – ідентичність як власна неповторність людини, унікальність життєвого досвіду, що надають можливості для певної тотожності самій собі; 3) соціальному – ідентичність відображає внутрішню

узгодженість з соціальними, груповими стандартами, нормами, цінностями, допомагає соціальній категоризації, тобто здійснює розподіл світу на подібних і неподібних до себе – цей аспект і є, власне, соціальною ідентичністю. У працях Е. Еріксона докладно проаналізовано поняття «криза ідентичності», вчений звернув увагу на проблеми дорослих людей, що відчувають відсутність суб'єктивного почуття тотожності і безперервності. За Е. Еріксоном, ідентичність – це наявність у людини чіткого самовизначення, самостійного і відповідального вибору цілей, цінностей і переконань, яких вона дотримується у житті. Дж. Марсія вказував на те, що для досягненої (зрілої) ідентичності необхідним є самостійний вибір і прийняття рішень у кризовій ситуації життя стосовно якісних характеристик, тобто якою людиною має бути. Таким чином, криза ідентичності у певний проміжок життєвого шляху торкається обмеженого числа життєвих сфер.

Важливим є положення про динамічність, здатність до перетворювання як актуального змісту ідентичності, так і її структурної організації у відповідності до зміни соціального контексту. Крім того, слід підкреслити, що люди відрізняються між собою за мірою пов'язаності, інтегративності елементів ідентичності – від досить чіткої ієрархічної структури змістовних елементів ідентичності до «розсипаного» хаотичного набору різних елементів. Ще одним важливим моментом є положення про трансформацію ідентичності, тобто переструктурування компонентів ідентичності в залежності від ситуації, при цьому відбувається змінювання актуальності та значущості окремих елементів.

У дослідженні К. В. Коростеліної соціальна ідентичність розглядається як система, в якій існують три умовних види (або рівні) ідентичності:

1. Базисні (стрижневі; провідні; найбільш виражені) ідентичності – є найбільш стійкими і домінуючими, змінюються, як правило, тільки в умовах значних соціальних трансформацій (до яких, безумовно, належить ситуація вимушеної міграції).

2. Локальні ідентичності – варіативні, зміни відбуваються достатньо часто.

3. Ситуативні ідентичності – короточасні, пов'язані з конкретними ситуаціями та залежать від них [12].

Всі рівні ідентичностей є взаємопов'язаними, система ідентичностей розглядається як відкрита система, тобто така, що здатна до перетворення на основі нової інформації зовнішнього соціального середовища або уявлень про себе, наприклад, коли змінюється зміст та актуальність основних потреб – потреби у безпеці, належності до групи, соціальному статусі. Якщо нова ідентичність починає ефективно виконувати необхідні функції, забезпечуючи пристосування до середовища, то колишня ідентичність може бути відкинута.

Таким чином, можна виокремити 2 аспекти ідентичності: процесуальний – засоби, за допомогою яких людина засвоює життєві цілі та цінності (яким чином набувається ідентичність); змістовний – всі характеристики, які визначають людину як унікальну особистість (основні сфери досягнення ідентичності – прийняття соціальних ролей, моральний вибір (система цінностей), професійний вибір). Криза у певний проміжок життєвого шляху може торкатися тільки деяких сфер.

К. Роджерс вважав, що почуття ідентичності містить у собі три найважливіші ланки: 1) ким ми були; 2) хто ми є зараз; 3) ким ми станемо. У цій думці висловлено важливе положення про часовий вимір ідентичності – людина має бачити і розуміти власне майбутнє, що поки ще втілено у прагненнях, спробах, намаганнях, планах, мріях, цілях. Ця ідея простежується також у працях Дж. Геджфела – ситуації соціальних трансформацій, що змінюють співвідношення сил, статусів, можливостей, значущості між соціальними групами, відіграють важливу роль у формуванні уявлень людини про майбутнє.

Цей часовий компонент ідентичності має назву «визначеність», як наявність єдиного стрижня, вектора життя, чіткої злагодженої системи цілей і

цінностей (це динамічна, процесуальна характеристика). Становлення цілісної особистості – це шлях поступової інтеграції, зв'язування спочатку відокремлених переживань, інтеріоризованого досвіду, окремих суб'єктивних надбань (знань, почуттів, оцінок тощо) в цілісну систему суб'єктивності. Проте цей шлях ніколи не буває лінійним, це завжди непростий пошук тотожності, єдності, постійного співставлення особистісних проявів з вимогами реального буття. Стійкість переживання гармонії між «Я» і реальним буттям протягом тривалого часу – показник цілісності, збалансованості, конгруентності особистості. Тобто в якості індикатору динамічної характеристики ідентичності можна розглядати стійкість – нестійкість ідентичності, що узгоджується з поглядами Л. С. Виготського, Е. Еріксона, Г. С. Костюка, Ж. Лакана, З. Фрейда. Нестійкість ідентичності визначається розбалансованістю, змінністю, коливанням «Я», а стійкість – характеризується чіткістю, окресленістю, розтягненістю у часі, визначеністю, конгруентністю особистості [3].

Змінювання (або трансформація) ідентичності відбувається, коли людина потрапляє в нові соціальні умови, у зв'язку з чим уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у соціальному світі перебудовується та з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Цей процес реалізується під впливом різних чинників: вступ людини до нової групи, формування нових зовнішніх груп, зміна статусів груп, виникнення протиріч між групами тощо.

Виникнення, розвиток та зникнення будь-якої ідентичності призводить до перебудови всієї системи ідентичностей особистості, при цьому цей процес може торкатися короточасних, ситуативних, а також базових, провідних соціальних ідентичностей.

К. В. Коростеліна зауважує, що процес розвитку нової ідентичності може мати декілька форм [12]:

1. Нова ідентичність може замінити цілий комплекс короточасних, ситуативних ідентичностей, не змінюючи суттєво базисні ідентичності.

2. Нова ідентичність може змінити взаємозв'язки всередині ядра стрижневих ідентичностей, при цьому гармонійно вписуючись в їх систему.

3. Нова ідентичність може суперечити деяким базисним ідентичностям, при цьому може виникнути конфлікт всередині системи.

4. Нова ідентичність може видозмінити ієрархію, значущість базисних ідентичностей, не змінюючи принципово взаємозв'язки всередині системи.

Для «відбору» найбільш вдалої ідентичності, стійкої, такої, що відповідає соціальній ситуації, застосовується механізм конкуренції між різними видами ідентичностей, завдяки чого здійснюється переоцінка важливого та неважливого, актуального та неактуального, зараз неактуальні ідентичності відходять на другий план, відбувається взаємне посилення або послаблення, зміна співвідношення базисних та ситуативних ідентичностей.

Цей процес супроводжується перебудовою всієї системи ідентичностей. Зміни будуть незначними, якщо провідною стає одна з базисних ідентичностей. Асиметрія буде значною, для відновлення балансу та стану рівноваги потрібен достатньо тривалий час, якщо провідну роль починає виконувати одна з ситуативних, короткочасних ідентичностей.

Процес переоцінки та відбору ідентичностей відбувається протягом життя людини, набуваючи особливої значущості у періоди складних соціальних змін. Люди починають усвідомлювати «непридатність», неефективність старих переконань, норм і цінностей, у той же час нові цінності є ще несформованими, що призводить до почуття розгубленості та невизначеності.

Доведено, що як будь-яка система, що еволюціонує, наприклад, система ідентичності, рухається у бік усталеного положення. Якщо в результаті зміни соціального оточення на перший план виходить і стає провідною раніше не актуалізована ідентичність, відбувається перебудова усередині всієї системи ідентичностей. Якщо на передній план виходить одна з базових ідентичностей, зміни в системі менш істотні, тому що зв'язки усередині базисних ідентичностей є більш стабільними і сильними. Якщо

провідною стає одна з короткочасних ідентичностей, асиметрія стає значною і потрібен час і значна перебудова в системі ідентичностей, щоб система прийшла до стану стійкої рівноваги. Структура ідентичності складна, багаторівнева, цілісна і містить актуальні і неактуальні, значущі та незначущі, стрижневі (базисні, домінуючі і стійкі у часі) і локальні (ситуативні – варіативні) субідентичності.

Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно. На думку Л. І. Анциферової, процес ідентифікації ускладнюється, якщо особистість перебуває в трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях [1]. Ідентичність розглядається як інтегративна система, яка здатна трансформуватися під впливом як зовнішніх соціокультурних умов, так і внутрішньої особистісної активності. Криза ідентичності сприяє структурним змінам та є механізмом самозмінювань, трансформації ідентичності.

Під кризою ідентичності розуміємо періодично повторне протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю [24].

Серед радянських учених, що внесли вагомий вклад у дану проблему слід назвати О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурію, В. М. М'ясищева, С. Л. Рубінштейна та ін. О. М. Леонтьєв у своїй концепції довів, що людина, навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету у житті, не живе тільки одним мотивом – поведінка людини завжди полімотивована. Внутрішньоособистіний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Отже, внутрішньоособистісний конфлікт можна вважати індикатором наявності у індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та

реальним; крім того, серед негативних наслідків внутрішньоособистісного конфлікту виділяють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищений рівень тривожності; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття неповноцінності і нікчемності; розлад життєвих цінностей; втрата сенсу життя.

Неможливість позитивного конструктивного виходу із кризи супроводжується виникненням хворобливих переживань невдачі, незадоволених потреб, недосягнення цілей, втрати сенсу життя. Водночас, слід зазначити, що будь-який конфлікт, у тому числі, внутрішньоособистісний, може вирішуватися конструктивно та мати позитивний ефект. Наприклад, конфлікти сприяють мобілізації ресурсів особистості для подолання існуючих бар'єрів її розвитку; сприяють адаптації та самореалізації у складних умовах та підвищенню стресостійкості; конфлікти допомагають самопізнанню та адекватній самооцінці; позитивно вирішені конфліктні переживання загартовують характер, формують рішучість у поведінці особистості.

Про кризу ідентичності у вимушених мігрантів говорить у своєму дослідженні Л. А. Шайгерова: «складний процес адаптації в ситуації вимушеної міграції призводить до того, що зміни ідентичності особистості мігрантів досягають рівня кризових. Криза ідентичності у вимушених мігрантів проявляється вглибоких множинних перетвореннях її змісту, що відбуваються на особистісному та на груповому рівнях» [30, с. 11]. На думку Л. А. Шайгерової, подолання кризи ідентичності – найважливіша умова успішної адаптації особистості в ситуації вимушеної міграції, але вона нерідко досягає такої глибини та сили, коли власних ресурсів особистості виявляється недостатньо та для її подолання потрібна психологічна допомога. Допомога у подоланні кризи ідентичності можлива через корекцію порушень мотиваційно-потребової сфери, відновлення позитивної ідентичності, її цілісності та інтегрованості, розвиток конструктивних

стратегій подолання кризової ситуації, вбудовування та інтегрування у зміст ідентичності особистості цінностей та елементів приймаючої культури [30].

На жаль, при роботі з вимушеними мігрантами про необхідність залучення психологів згадують, коли виникає вже нагальна потреба у такому фахівці. Хоча саме психічний стан людини, її психологічний настрій визначають можливості адаптації, здатність подолати труднощі, вижити. Вимушеним мігрантам вкрай потрібною є психотерапевтична допомога у подоланні кризових життєвих ситуацій та професійні консультації фахівців-психологів. Існуючі методи та прийоми психотерапії допомагають вийти із депресивного стану, спеціальні тренінги спрямовані на підвищення впевненості у собі, подолання почуття тривоги.

Дроздова І. І. узагальнює основні напрямки роботи психолога з вимушеними мігрантами:

1. Психологічна підтримка вимушених мігрантів, яка передбачає нейтралізацію негативного впливу психотравмуючих чинників на людину, її соматичне та психічне здоров'я, міжособистісні стосунки. Її мета – зменшення емоційної напруги, агресії; створення умов для переробки травмуючих переживань.

2. Оцінка психоемоційного стану вимушених мігрантів. Ситуація вимушеної міграції є для людини травмуючою, неординарною, тому емоційні реакції, переживання, дії людей можна розглядати як нормальну реакцію на ненормальні обставини. У цьому випадку межа між нормою та патологією стає менш визначеною. Необхідно оцінити стан психологічного благополуччя, наявність хворобливих психічних провів, рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості, адаптивність в мікросоціальних відносинах, здатність управляти поведінкою і ставити життєві цілі, підтримувати необхідний рівень активності в їх досягненні.

3. Корекція порушень в психоемоційному стані вимушених мігрантів, оскільки порушення в різних сферах психічного здоров'я мігрантів, накладаючись один на одне, можуть призвести до глобальних проблем

особистості, тому важливою є своєчасна корекція афективних, мотиваційних, когнітивних та поведінкових порушень вимушених мігрантів.

4. Розвиток адаптаційного потенціалу вимушених мігрантів. Серйозні проблеми у вимушених мігрантів виявляються і в міжособистісних відносинах: у взаємодії з представниками приймаючої спільноти, можливо – у подружніх відносинах та стосунках з дітьми. Для інтеграції у нове середовище необхідно проявляти емпатію та толерантність, вміння приймати та надавати підтримку, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації.

5. Профілактичний напрям діяльності психолога. Ситуація вимушеної міграції передбачає необхідність взаємодії мігрантів зі спеціальними державними службами, які надають допомогу внутрішньо переміщеним особам. Для фахівців цих служб потрібна психологічна підготовка до роботи з цією категорією осіб.

6. Дослідницький аспект роботи психолога. У роботі з вимушеними переселенцями слід враховувати специфіку конкретної ситуації міграції, її соціальні, політичні детермінанти, оскільки особливості психоемоційного стану мігрантів можуть бути пов'язаними зі специфікою міграційної ситуації.

Психологічна допомога вимушеним мігрантам, робить висновок І. І. Дроздова, має бути своєчасною, системною, кваліфікованою, оскільки люди, які отримали психологічну допомогу, більш успішно інтегруються у нову систему відносин, повертаються до нормальної життєдіяльності [9].

Отже, на основі аналізу наукової літератури, результатів власних емпіричних досліджень (при вивченні трудової міграції) [4; 5] та емпіричних досліджень різних авторів можна виокремити дві групи чинників успішності адаптації мігрантів у нових соціокультурних умовах та, відповідно, конструктивного розв'язання кризи ідентичності:

1. Соціальні (групові) чинники: обставини і характер міграції (міра добровільності / вимушеності); благополуччя подружніх стосунків у родині мігранта; наявність соціальної підтримки; налагодження контактів з місцевим населенням, наявність друзів та знайомих, якість «соціального

капіталу» мігранта; позитивне сприйняття переселенцями та представниками приймаючої спільноти один одного; державна політика, що спрямована на підтримку інтеграції вимушених мігрантів в регіоні переселення.

2. Індивідуальні чинники: вік; стать; високий рівень освіти та соціального статусу; особистісні характеристики (внутрішня локалізація контролю; гнучкість та диференційованість Я-концепції; «когнітивна складність»; толерантність до невизначеності; високий рівень самоконтролю та самоефективності; установка на застосування поведінкових стратегій активного планомірного подолання проблем та пошуку соціальної підтримки; установка на застосування стратегії пристосування до нових умов або активного впливу на них; готовність до змін, саморегуляція; комунікативна компетентність; здатність до зміни своїх ціннісних орієнтацій та Я-концепції; високий рівень поінформованості про специфіку приймаючого середовища.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л. И. Сознание и действия личности в трудных жизненных ситуациях / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал, 1991. – Т. 12. – № 1. – С. 23-31.

2. Асмолов А. Г. Как встроить мигранта в общество: кризис утраты смысла существования / А. Г. Асмолов // Психологи о мигрантах и миграции в России: информационно-аналитический бюллетень. Вып.2 / Под ред. Г. У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – С.12-20.

3. Белинская Е. П. Временные аспекты «Я» - концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – №3. – С. 140-147.

4. Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі [Монографія] / О. Є. Блинова. – Херсон : РПО, 2011. – 488 с.

5. Блинова О. Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства / О. Є. Блинова // Вісник Одеського національного університету. – Том 18. Вип. 22. Частина 1. – Одеса : Астропринт, 2013. – С.30-38.

6. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200с.

7. Гриценко В. В. Социально-психологическая адаптация вынужденных переселенцев из ближнего зарубежья в России: Автореф. дисс. ... доктора психол. наук. – М., 2002. – 49 с.

8. Дикая Л. Г. Адаптация: методологические проблемы и основные направления исследований / Л. Г. Дикая // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы: научное издание / Под ред. Л. Г. Дикой, А. Л. Журавлева. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2007. – С.17-41.

9. Дроздова И. И. Проблемы и методы организации психологической помощи вынужденным мигрантам (из опыта работы психолога общественной организации) / И. И. Дроздова // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире [Электронный ресурс] : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. В. В. Константинов. – Электрон. текстовые дан. (8042 Кб). – Пенза : Изд-во ПГУ, 2016. С.60-64. – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

10. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

11. Константинов В. В. Социально-психологическая адаптация вынужденных мигрантов в условиях диффузного или компактного проживания / В. В. Константинов // Психологический журнал. – Москва: Издательство «Наука», 2005. – Том 26. № 2. – С. 16–21.

12. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – Вып. 2. – 358 с.
13. Кузнецова С. А. Миграционные установки как предмет социально-психологических исследований / С. А. Кузнецова // Социальная психология и общество. – 2013. – №4. – С.34-45.
14. Ларионова С. А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика: монография / С. А. Ларионова. – Белгород, 2002. – 200 с.
15. Лебедева Н. М. Социальная психология этнических миграций / Н. М. Лебедева / Ин-т этнологии и антропологии РАН. – М., 1993. – 195 с.
16. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т.22. – №1. – С.16-24.
17. Миграционные процессы и проблемы адаптации: Монография / Отв. ред. В. В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2009. – 184 с.
18. Миллер Л. В. Социально-психологическая адаптация мигрантов в иных этнокультурных и социально-экономических условиях: теоретический аспект / Л. В. Миллер // Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы: научное издание / Под ред. Л. Г. Дикой, А. Л. Журавлева. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2007. – С.149-168.
19. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
20. Павленко В. Н. Аккультурационные стратегии и модели трансформации идентичности у мигрантов / В. Н. Павленко // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г. У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – С.25-39.

21. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г. У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.

22. Реан А. А. Психология личности. Социализация, поведение, общение: монография / А. А. Реан. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 416 с.

23. Руденский Е. В. Концептуальные основы психологии адаптирующейся личности: Введение в психологическую теорию социального функционирования личности / Е. В. Руденский. – Новосибирск: Издание Института психологии личности, 1997. – 224 с.

24. Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. – №6-7. – 2004. – С.261-264.

25. Смаль В. «Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах» : за матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей [науковий проект] / В. Смаль, О. Позняк. – Київ, 2016. – 93 с.

26. Соколова Н. Н. Социобиологические основы формирования поведенческих адаптаций / Н. Н. Соколова // Мозг, психика, поведение: Сб. статей / Под ред. А. С. Батуева. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2001. – С. 171-188.

27. Солдатова Г. У. Психологическая адаптация вынужденных мигрантов / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – №4. – С. 66-81.

28. Солдатова Г. У. Групповая работа с вынужденными мигрантами: тренинги толерантности, позитивного взаимодействия и социокультурной адаптации / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г. У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – С.208-224.

29. Хрусталева Н. С. Психология миграционных процессов / Н. С. Хрусталева // Психология кризисных и экстремальных ситуаций:

психическая травматизация и ее последствия / Под ред. Н. С. Хрустальной. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2014. – С.325-349.

30. Шайгерова Л. А. Психология идентичности личности в ситуации вынужденной миграции : дис. ... канд. психол. наук. – М., 2002. – 218 с.

31. Hartmann H. Ego Psychology and the Problem of Adaptation / H. Hartmann. – New York: International Universities Press, 1958. – 121 p.

32. Landis D. Globalization, migration into urban centers, and cross-cultural training / D. Landis // International Journal of Intercultural Relations. – 2008. – Vol.32. – № 4. – P. 337-348.